

*Problema apocatastazei
în misiunea parohială actuală*

Oana Raluca MOCEAN (PLEȘA)

Abstract: The question of apocatastasis was debated in various theological fields, becoming more and more important in the context of the present missionary discourses. This theological view represents a power of attraction for the entire Christianity, ontologically fitting into any Christian's wish concerning the end of God's entire creation. Therefore, we consider that a reevaluation of the apocatastasis – not with the meaning of a reaffirmation – in the present eschatological missionary discourse should be really necessary in the orthodox theologic field.

Keywords: eschatology, apocatastasis, missionary discourse, reevaluation, hell.

Misterul vieții de apoi a frământat adeseori mințile oamenilor, care nu s-au oprit să scruteze această taină prin interogații și ipoteze. În acest context, problema apocatastazei, sub diversele ei forme, a constituit un subiect de dezbatere de mai bine de două mii de ani, de la

filozofia antică¹ și până în contemporaneitate.

În creștinism, acest termen apare pentru prima dată în Sfânta Scriptură, în predica ținută de Sfântul Apostol Petru în pridvorul lui Solomon (Fapte 3, 19-21), iar citatul scripturistic aflat la baza apocatastazei origeniene este I Corinteni 15, 23-28 cu referire la învierea morților².

Conceptul de apocatastază, adică restaurarea finală a întregii creații, este înțeles astăzi în sens absolut³, ca mântuire a tuturor, inclusiv a păcătoșilor și a diavolilor. Promotorul oficial al acestei teorii a fost Origen, cu toate că unele idei au fost semănate, cu puțin timp înainte, de Clement Alexandrinul, care afirma caracterul pedagogic și vindicativ al chinurilor iadului, în defavoarea celui punitiv: „Mila și certarea au ca scop mântuirea celor pe care îi ceartă”⁴ și „pedeapsa

¹ Prima mențiune a acestui termen apare la filosoful grec presocratic, Empedocle (495-430 î.Hr.), care se referea la relația eternă dintre Dragoste și Conflict în menținerea ordinii cosmice (Cf. Edward Moore, *Origen of Alexandria and apocatastasis: Some Notes on the Development of a Noble Notion*, în ”Quodlibet Journal”, Vol. 5, Nr. 1, Ianuarie 2003). Noțiunea de restaurare a însemnat în filosofia stoică și neopitagoreică o reșezare a astrelor într-o anumită formă și îmbinare și o revenire a omenirii la vârsta de aur, urmând ca universul, cuprins în flăcări, să înceapă un nou ciclu. Ideea lumilor succesive apare și la Origen (vezi *Peri Arhon (Despre principii)*, III, 5,3).

² În afara acestui citat, adepții apocatastazei aduc în sprijinul argumentației lor și alte texte scripturistice ce pot suferi diverse interpretări, precum: Luca 9,55; Ioan 12,32; Romani 11,32; I Timotei 2,4. De asemenea, unele texte liturgice apar extrem de grăitoare în acest sens: „Astăzi iadul strigă suspinând: Stricatu-s-a puterea mea [...]. Eu am avut morți din veac, dar Acesta iață că pe toți îi ridică” (Vecernia din Sfânta și Marea zi de Sâmbătă *apud* Ilarion Alfeyev, *Taina Credinței. Introducere în Teologia Dogmatică Ortodoxă*, Iași, Editura Doxologia, 2014, p. 349).

³ Cf. George Remete, *Suferința omului și iubirea lui Dumnezeu. O introducere*, ediția a II-a revizuită și adăugită, Alba Iulia, Editura Reîntregirea, 2006, p. 103.

⁴ Clement Alexandrinul, *Pedagogul*, în „Părinți și Scriitori Bisericești (4)”, traducere, cuvânt înainte note și indici de Pr. D. Fecioru, București, Editura IBMBOR, 1982, I.VIII.72.1., p. 207.

este răsplătire a răului, trimisă spre folosul celui pedepsit⁵. Din această perspectivă, pentru Clement Alexandrinul eternitatea iadului depinde de libertatea creației⁶.

Origen, care a adunat în jurul său atât admiratori, cât și acuzatori, a susținut, fie și numai sub forma unor ipoteze, o reșezare a tuturor fapturilor în starea de fericire, prin suprimarea definitivă a iadului⁷: „Sfârșitul lumii și săvârșirea tuturor vor veni când cei păcătoși vor fi ispășit până la capăt osânda proporțională cu fărădelegile lor. Vremea aceasta Dumnezeu singur o cunoaște. Dar noi socotim că bunătatea lui Dumnezeu, prin mijlocirea lui Hristos, va readuce toate creaturile la un sfârșit obștesc, după ce va învinge și supune pe toți dușmanii”⁸. Cu toate că unele texte din opera sa par a pleda pentru o apocatastază universală izvorâtă din necesitate, teologii contemporani infirmă posibilitatea susținerii unei astfel de ipoteze datorită accentului pe care Origen îl pune, în cadrul operei sale, pe libertatea umană: „Tocmai centralitatea libertății este cea care exclude principial considerarea lui Origen ca un adept al teoriei apocatastazei finale a tuturor creaturilor, inclusiv a demonilor, în Dumnezeu: aceasta e posibilă numai în regimul determinist al unei filosofii a esenței, în vreme ce pentru o filosofie și o teologie a libertății ar fi o forțare inacceptabilă a voinței libere a creaturilor raționale”⁹.

⁵ *Ibidem*, I.VIII.70.3, p. 206.

⁶ David Burnfield, *Patristic Universalism: An Alternative to the Traditional View of Divine Judgment*, Universal-Publishers, Boca Raton, Florida, USA, 2013, pp. 193-194.

⁷ Vezi și Origen, *Peri Arhon (Despre principii)*, în „Părinți și Scriitori Bisericești (8)”, studiu introductiv, traducere, note de Pr. Prof. T. Bodogae, București, Editura IBMBOR, 1982, pp.257-258; *Idem, Contra lui Celsus*, în „Părinți și Scriitori Bisericești (9)”, studiu introductiv, traducere, note de T. Bodogae, București, Editura IBMBOR, 1982, p. 566.

⁸ Origen *apud* Sebastian Chilea, *Despre ipotezele lui Origen*, în „Studii Teologice”, anul 1978, nr. 1-2, p. 75.

⁹ Ioan. I. Ică jr., *Prefață* la Henri Crouzel, *Origen: personajul – exegetul – omul*

Cu toate că unii teologi au încercat să-i atribuie Sfântului Grigorie de Nyssa doctrina apocatastazei în înțeles origenian¹⁰, constatăm că cel supranumit „Părinte al Părinților” a lăsat posibilitatea unei largi înțelegeri a acestui concept¹¹.

La Sfântul Maxim Mărturisitorul nădejdea unei apocatastaze universale are la bază în principal dragostea îndelung-răbdătoare a lui Dumnezeu precum și lipsa de substanțialitate a răului¹². Ideile acestea vor apărea mai dezvoltate la Sfântul Isaac Sirul, pentru care „păcatul, Gheena și moartea nu există deloc cu Dumnezeu, căci sunt efecte, nu substanțe”¹³ și „tot ceea ce bunul și atotînțeleptul nostru Dumnezeu săvârșește pentru noi face spre îndreptarea noastră, că nu ne duce spre pierzanie și spre rău, că lucrurile dureroase [ale gheenei] pe care le îngăduie vor avea un sfârșit, nu însă și cele bune; pentru că pe cele dintâi le lasă să vină ca să primim să ne schimbăm și să ne servească pentru bine, iar pe cele din urmă ca să rămânem pururea în ele”¹⁴.

Problema apocatastazei este una dintre tezele ce i-au atras condamnarea lui Origen ca „părinte al tuturor ereziilor”. Sinodul al V-lea Ecumenic a condamnat teoria apocatastazei și pe susținătorii ei¹⁵ deoarece anulează libertatea ființelor umane. Pe lângă citatele

duhovnicesc – teologul, ediția a II-a, traducere de Cristian Pop, Sibiu, Editura Deisis, 2014, pp. 13-14.

¹⁰ Vezi Vasile Răducă, *Antropologia Sfântului Grigorie de Nyssa. Căderea în păcat și restaurarea omului*, București, Editura IBMBOR, 1996, p. 357.

¹¹ Cf. *Ibidem*, p. 373.

¹² Cf. Andrew Louth, *Introducere în Teologia ortodoxă*, traducere din limba engleză de Dragoș Mîrșanu, Iași, Editura Doxologia, 2014, p. 241.

¹³ Isaac Sirul *apud* Andrew Louth, *op. cit.*, p. 242.

¹⁴ Isaac Sirul, *Cuvîntămintele către singuratici despre viața duhului, taine dumnezeiești, pronie și judecată*, partea a II-a recent descoperită, ediția a II-a, studiu introductiv și traducere de Ioan I. Ică jr, Sibiu, Editura Deisis, 2007, p. 374.

¹⁵ „Cine zice sau susține că pedeapsa demonilor și a oamenilor nepioși este trecătoare și că va avea sfârșit după un timp, adecă va fi o restabilire a demonilor sau a oamenilor nepioși, să fie anatema” (Teodor M. Popescu, *Tratatul împăratului Iustinian contra lui Origen*, în „Studii Teologice”, an IV (1933),

scripturistice menționate anterior, adepții apocatastazei pun în discuție diverse argumente, precum cele prin care susțin că existența chinurilor veșnice ar fi incompatibilă cu bunătatea lui Dumnezeu, că dreptatea lui Dumnezeu nu poate pedepsi cu veșnicia o vină și o răutate limitate la un timp scurt, că existența iadului ar introduce tristețea în rândul sfinților din rai la vederea celor apropiați și că aceasta ar reprezenta un eșec al iubirii lui Dumnezeu¹⁶.

Conform discursului eshatologic tradițional al Bisericii, sufletul, după moarte, nu comportă decât două posibilități: raiul sau iadul, acesta fiind așezat, după Judecata particulară, „fără a putea fi schimbat în acord cu orientarea fundamentală a năzuinței sale [...]: o năzuință care a fost rafinată și pusă la încercare pe durata vieții pământești”¹⁷. Învățătura și Tradiția Bisericii afirmă însă că starea celor din iad poate fi îmbunătățită sau chiar schimbată până la Judecata finală, prin rugăciunile Bisericii. După Judecata de Apoi, însă, starea în care vor fi găsite sufletele se permanentizează.

Ceea ce apare frapant pentru omul contemporan în cadrul discursului eshatologic tradițional este, însă, conceptul de „final” atribuit Judecății. Ne întrebăm, împreună cu el, cum putem înțelege aplicarea acestei noțiuni iubirii nemărginite și veșniciei lui Dumnezeu? Întrebarea care se impune este: oare Dumnezeu nu mai poate răbda sau ierta după această Judecată din urmă ori omul nu mai poate sau nu mai vrea să se pocăiască? Dacă afirmăm prima variantă, cum că ar exista totuși posibilitatea pocăinței după Judecata Finală, prin care o persoană din iad i-ar spune, să zicem, lui Dumnezeu: „Am greșit, iartă-mă!”, oare ne-am putea închipui dragostea lui Dumnezeu răspunzându-i: „Ai avut timp până la Judecată, acum e prea târziu!”? Credem că acest lucru ar reprezenta un adevărat scandal pentru omul

p. 63).

¹⁶ Cf. George Remete, *Dogmatica Ortodoxă. Manual pentru Seminariile teologice, ediția a patra, revăzută și adăugită*, Alba Iulia, Editura Reîntregirea, 2007, pp. 363-364.

¹⁷ Andrew Louth, *op. cit.*, p. 235.

contemporan, din pricina incompatibilității acestei ipoteze cu iubirea absolută a lui Dumnezeu și care, cel mai probabil, și-ar manifesta un dezinteres fățiș față de un astfel de Dumnezeu. Așadar, din partea lui Dumnezeu, posibilitatea iertării apare inevitabilă pentru eternitate. Pe de altă parte, dacă susținem că există o „încremenire totală”¹⁸ a omului în rău și o „neputință ființială”¹⁹ de întoarcere și că „la Judecata de Apoi, se ia notă de această orientare, acum fixată”²⁰, însăși ideea de Judecată este dusă în derizoriu. Căci, dacă Dumnezeu, după moartea omului, cunoștea – conform preștiinței Sale – că acesta va rămâne încrămenit în rău și că nu mai există pentru el vreo șansă de pocăință, care mai este rostul Judecății finale? Doar acela de „a lua notă”, de a confirma o evidență?

Apare însă acum o altă întrebare: Ce consecințe poate avea un astfel de discurs la nivelul gândirii și trăirii omului contemporan față de discursul eshatologic tradițional? Se impune o reevaluare a acestuia din urmă în contextul actual? La aceste întrebări vom încerca să răspundem în continuare.

Starea actuală a lumii creștine pare să afirme această necesitate: „Omenirea a pășit într-o etapă în care teama și înfricoșarea fluturate amenințător de religie, împreună cu tot alaiul lor de pedepse nemiloase, nu fac altceva decât să contribuie la succesul ateismului militant. Dacă pe vremuri ideea de iad îi ținea pe oameni înlăuntrul Bisericii, astăzi ea îi pune pe fugă ca fiind una sadică și îi împiedică să se întoarcă la Biserică”²¹.

Dorim să subliniem de la început faptul că reevaluarea apocatastazei în discursul misionar actual nu înseamnă o afirmare la nivel doctrinar și nici măcar la nivel de teleogumen, prin care

¹⁸ George Remete, *Suferința omului și iubirea lui Dumnezeu. O introducere*, ed. cit., p. 129.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ Andrew Louth, *op. cit.*, p. 235.

²¹ N. Berdiaev *apud* Ilarion Alfeyev, *op. cit.*, p. 361.

să susținem necesitatea mântuirii universale absolute și irealitatea iadului, ci reprezintă afirmarea unei posibilități. În sens general, „nu putem nici nega nici susține apocatastaza”²². Apocatastaza izvorâtă din necesitate implică cu precădere suprimarea libertății, fapt ce nu poate fi susținut teologic.

Cu toate că opoziții apocatastazei au avertizat asupra implicațiilor etice și practice ce pot decurge din susținerea unei astfel de teorii, mai precis că aceasta ar implica cu necesitate „devalorizarea mișcării sau a efortului personal, a importanței timpului pentru mântuire și deci a persoanei”²³, că „n-ar mai exista nici o frână în calea păcatului, ba mai mult [...] ar îndemna la păcat și l-ar justifica”²⁴ și că „mișcarea de retragere a infernului creștin tradițional nu este decât o păcăleală”²⁵, deoarece „după ce a crezut că l-a distrus, omul s-a grăbit să-și creeze și să-și descopere propriile infernuri, fără Dumnezeu și fără diavol”²⁶, Sfântul Isaac Sirul afirmă că teoria apocatastazei nu trebuie să îndemne la relaxare, ci să crească nădejdea, deoarece creștinul care evită păcatul doar de frica pedepsei, nu este fiu adevărat, ci slugă²⁷. Așadar posibilitatea mântuirii tuturor „nu înseamnă, spre exemplu, vreo încurajare a lenei în angajarea etică, ci reprezintă cea mai severă exigență imaginabilă față de toți: decizia în favoarea unei răbdări ce nu renunță din principiu niciodată, ci este gata să-l aștepte pe celălalt

²² Vladimir Lossky, *Teologia dogmatică*, traducere de Pr. Dr. Cristian Galeriu, București, Editura Anastasia, 2014, p. 222.

²³ Dumitru Stăniloae, *Introducere la Sfântul Maxim Mărturisitorul, Ambigua*, București, Editura IBMBOR, 2006, p. 13.

²⁴ Sabino Chiala, *Isaac Sirianul – asceză singuratică și milă fără de sfârșit*, traducere de Maria-Cornelia și Ioan I. Ică jr., Sibiu, Editura Deisis, 2012, p. 358.

²⁵ Georges Minois *apud* Adrian Lemeni, *Sensul eshatologic al creației*, ediția a II-a revizuită, București, Editura ASAB, 2007, p. 224.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ Cf. Sfântul Isaac Sirul, *Cuvinte către singuratici*, partea a III-a recent regăsită, ediția a II-a, traducere de diac. Ioan I. Ică jr., Sibiu, Editura Deisis, 2007, p. 141.

la nesfârșit”²⁸, căci, după afirmația lui Toma d’Aquino „cineva poate nădăjdui pentru un altul la viața veșnică, în măsura în care este una cu el în iubire”²⁹. Această teorie presupune, în fond, angajarea noastră dezinteresată în procesul mântuirii, izvorâtă din dragoste față de Dumnezeu și față de întreaga creație.

În mod inconștient, însă, cei mai mulți oameni (ca să nu spunem majoritatea covârșitoare) percep iadul ca ceva străin de ei, dar pregătit pentru alții, iar „faptul că acolo unde omul umple iadul cu o «*massa damnata*» de păcătoși față de care el se plasează, printr-un truc oarecare, conștient sau inconștient (cu prudență, poate, dar totuși încrezător) de partea cealaltă, poate fi considerat un motiv ce străbate întreaga istorie a teologiei”³⁰.

Dacă vom continua să susținem, în cadrul discursului misionar actual, că o bună parte a omenirii este destinată chinurilor veșnice, ne întrebăm cum ar mai putea exista „o iubire pe deplin omenească a aproapelui, ba încă și o iubire a dușmanilor în înțeleșul lui Hristos?”³¹, căci „cine ia în considerare posibilitatea existenței, în afară de sine însuși, fie și numai a *unuia singur* pierdut pentru veșnicie, acela cu greu poate iubi fără rezerve”³².

Sintetizând aceste idei, putem afirma că „dacă există o interpretare eretică cu privire la mântuirea universală, poate exista și o interpretare ortodoxă cu privire la acest subiect. Ar fi cu siguranță o erezie să afirmăm că toți oamenii vor fi mântuiți în mod inevitabil, însă nu este deloc o erezie să avem nădejde și să ne rugăm pentru mântuirea tuturor”³³. Scopul misionar al creștinismului actual este ca, prin eliberarea discursului

²⁸ Hans Urs von Balthasar, *Mic discurs despre iad*, traducere de Alexandru Șahighian, București, Editura Anastasia, 1994, p. 64.

²⁹ Toma d’Aquino *apud* Hans Urs von Balthazar, *op. cit.*, p. 66.

³⁰ Hans Urs von Balthazar, *op. cit.*, p. 42.

³¹ *Ibidem*, p. 47.

³² *Ibidem*, pp. 63-64.

³³ Ilarion Alfeyev, *op. cit.*, p. 360.

eshatologic de „filozofemele scolastice”³⁴ ce-l parazitează, „să-l facem să se nască și să-l salvăm în fapte”³⁵ pe acest Dumnezeu iubitor și milostiv al creștinismului. Întrucât „pedagogia intimidării și a terorii nu mai este eficientă, ci dimpotrivă, ea blochează intrarea în Biserică a multora dintre cei ce caută un Dumnezeu al iubirii”³⁶, discursul eshatologic misionar actual necesită, nu o schimbare doctrinară a învățaturii, ci o mutare a accentului de pe dreptate pe iubire.

În concluzie, prin reevaluarea apocatastazei, în forma menționată până acum, ne înscriem, de fapt, în procesul remodelării discursului misionar tradițional, prin mutarea accentului de pe ideea de dreptate și răsplată, rai și iad, pe iubirea lui Dumnezeu „care vrea ca toți să se mântuiască” (I Timotei 2,4) și „toți să fie una” (Ioan 17,21) și pe Împărăția Lui, ce începe încă din lumea aceasta. Acest tip de discurs are în vedere „renașterea” Dumnezeului iubitor și iertător în sufletele oamenilor și imprimarea dorinței de mântuire pentru toți oamenii, astfel încât aceasta să nu mai reprezinte cazuri izolate în creștinism (cum a fost Sfântul Siluan, Sfântul Antonie cel Mare ș.a.), ci un firesc al modului de trăire și gândire creștină autentică. Probabil, „cea mai teribilă armă împotriva celui rău este tocmai rugăciunea unui sfânt, iar soarta iadului depinde de voința transcendentă a lui Dumnezeu, dar și de iubirea sfinților”³⁷.

Apocatastaza rămâne așadar o problemă deschisă și supusă dezbaterii teologiei contemporane, în așteptarea unor noi zori³⁸ în discursul misionar parohial actual.

³⁴ Ioan Ică, *Prefață la Sfinții Părinți despre originile și destinul cosmosului și al omului*, Sibiu, Editura Deisis, 2003, p. 13.

³⁵ Marguerite Yourcenar *apud* J. Deloumeau, *În așteptarea zorilor. Un creștinism pentru mâine*, traducere de Giuliano Sfichi, București, Editura Polirom, 2006, pp. 120-121.

³⁶ Alexandre Tourintsev *apud* Ilarion Alfeyev, *op. cit.*, p. 362.

³⁷ Paul Evdokimov, *Iubirea nebună a lui Dumnezeu*, traducere din limba franceză de Teodor Baconschî, București, Editura Sophia, 2013, p. 112.

³⁸ Expresie folosită de Jean Deloumeau, în titlul cărții sale: *În așteptarea zorilor*.

Bibliografie

1. ***, *Biblia sau Sfânta Scriptură*, tipărită sub îndrumarea și cu purtarea de grijă a Preafericitului Părinte Teoctist, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, cu aprobarea Sfântului Sinod, București, Editura IBMBOR, f.a.
2. ***, *Sfinții Părinți despre originile și destinul cosmosului și al omului*, Sibiu, Editura Deisis, 2003.
3. Alfeyev, Ilarion, *Taina Crediinței. Introducere în Teologia Dogmatică Ortodoxă*, Iași, Editura Doxologia, 2014.
4. Balthazar, Hans Urs von, *Mic discurs despre iad*, traducere de Alexandru Șahighian, București, Editura Anastasia, 1994.
5. Burnfield, David, *Patristic Universalism: An Alternative to the Traditional View of Divine Judgment*, Universal-Publishers, Boca Raton, Florida, USA, 2013.
6. Chiala, Sabino, *Isaac Sirianul – asceză singuratică și milă fără de sfârșit*, traducere de Maria-Cornelia și Ioan I. Ică jr., Sibiu, Editura Deisis, 2012.
7. Chilea, Sebastian, *Despre ipotezele lui Origen*, în „Studii Teologice”, anul 1978, nr. 1-2.
8. Clement Alexandrinul, *Pedagogul*, în „Părinți și Scriitori Bisericești (4)”, traducere, cuvânt înainte note și indici de D. Fecioru, București, Editura IBMBOR, 1982.
9. Crouzel, Henri, *Origen: personajul – exegetul – omul duhovnicesc – teologul*, ediția a II-a, traducere de Cristian Pop, Sibiu, Editura Deisis, 2014.
10. Deloumeau, Jean, *În așteptarea zorilor. Un creștinism pentru mâine*, traducere de Giuliano Sfichi, București, Editura Polirom, 2006.
11. Evdokimov, Paul, *Iubirea nebună a lui Dumnezeu*, traducere din limba franceză de Teodor Baconschi, București, Editura Sophia, 2013.
12. Isaac Sirul, *Cuvinte către singuratici despre viața duhului, taine dumnezeiești, pronie și judecată*, partea a II-a recent descoperită, ediția a II-a, studiu introductiv și traducere de Ioan I. Ică jr, Sibiu, Editura Deisis, 2007.
13. *Idem*, *Cuvinte către singuratici*, partea a III-a recent regăsită,

- ediția a II-a, traducere de Ioan I. Ică jr, Sibiu, Editura Deisis, 2007.
14. Lossky, Vladimir, *Teologia dogmatică*, traducere de Cristian Galeriu, București, Editura Anastasia, 2014.
 15. Louth, Andrew, *Introducere în Teologia ortodoxă*, traducere din limba engleză de Dragoș Mîrșanu, Iași, Editura Doxologia, 2014.
 16. Maxim Mărturisitorul, *Ambigua*, București, Editura IBMBOR, 2006.
 17. Moore, Edward, *Origen of Alexandria and apocatastasis: Some Notes on the Development of a Noble Notion*, în „Quodlibet Journal”, Vol. 5, Nr. 1, Ianuarie 2003.
 18. Origen, *Contra lui Celsus*, în „Părinți și Scriitori Bisericești (9)”, studiu introductiv, traducere, note de Pr. Prof. T. Bodogae, București, Editura IBMBOR, 1982.
 19. *Idem*, *Peri Arhon (Despre principii)*, în „Părinți și Scriitori Bisericești (8)”, studiu introductiv, traducere, note de Pr. Prof. T. Bodogae, Editura IBMBOR, București, 1982.
 20. Popescu, Teodor M., *Tratatul împăratului Iustinian contra lui Origen*, în „Studii Teologice”, an IV (1933).
 21. Răducă, Vasile, *Antropologia Sfântului Grigorie de Nyssa. Căderea în păcat și restaurarea omului*, București, Editura IBMBOR, 1996.
 22. Remete, George, *Dogmatica Ortodoxă. Manual pentru Seminariile teologice, ediția a patra, revăzută și adăugită*, Alba Iulia, Editura Reîntregirea, 2007.
 23. *Idem*, *Suferința omului și iubirea lui Dumnezeu. O introducere*, ediția a II-a revizuită și adăugită, Alba Iulia, Editura Reîntregirea, 2006.